

(مرکز تحصیلات تکمیلی تهران)
پایان نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد
رشته الهیات (گرایش تاریخ تشیع)

گروه علمی تاریخ

عنوان پایان نامه

تصحیح انتقادی و توصیفی نسخه خطی شرح حال حضرت عبدالعظیم (ع)

استاد راهنما

جناب آقای دکتر نصیری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر خسرو بیگی

نگارش

ربابه شفیعی

بهمن 1391

تقدیم به روح بلند

پدر و مادر عزیزم

چکیده:

یکی از موضوعات اصلی نسخ و کتب خطی زندگی نامه ها است ، که بخشی از این زندگی نامه ها به افراد مذهبی اختصاص دارد که یکی از آن ها حضرت عبدالعظیم (ع) است . کتبی که در شرح زندگی حضرت عبدالعظیم نگاشته شده اند عبارتند از : رساله صاحب بن عباد به نام رساله فی فضل عبدالعظیم ، منتقلة الطالبیه تألیف ابواسماعیل ابراهیم بن عبدالله ، نسب نامه حضرت عبدالعظیم اثر احمد عمله خزانه دار ، امام زادگان شهر ری اثر محمد صادق حسین طباطبایی ، سرگذشت پیامبر (ص) و امامان و امام زادگان از محمد علی بیگ وردی ترکمان و آثاری که از علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه باقی مانده است که عبارتند از : شرح حال امام زادگان ری ، جُنگ علیقلی میرزا ، شرح حسب و نسب حضرت عبدالعظیم و گزارش ری و نسخه ای که در این جا به تصحیح آن پرداخته شده شرح حال حضرت عبدالعظیم است .

این نسخه در ۵۵ برگ و ۱۱۰ صفحه تنظیم شده است که قسمت عمده مطالب کتاب در باره زندگی حضرت عبدالعظیم است و دو بخش دیگر آن که حجم کم تری را در بر می گیرد شامل زندگی نامه امام زاده عبدالله و امام زاده حمزه است . این نسخه در سال ۱۲۹۶ ق . کتابت شد .

مؤلف کتاب اعتضادالسلطنه و کاتب آن مسیح کمره است . اعتضادالسلطنه یکی از پسران فتحعلی شاه که اهل علم و ادب بود و آثاری از خود به جا گذاشت . او در طول زندگی خود پست های مهمی داشت که از جمله آن ها وزارت علوم و معارف و ریاست دارالفنون بود . خدماتی نیز توسط او انجام شد که یکی از آن ها تأسیس تلگراف خانه بود . از اعتضادالسلطنه تألیفاتی نیز به جا مانده است .

در این کار هدف تصحیح انتقادی نسخه خطی شرح حال حضرت عبدالعظیم است که اهمیت تصحیح نسخه امروز، بر هیچ کس پوشیده نیست . شرط تعالی و ترقی جامعه آگاهی از پیشینه تاریخ و تمدن است که

یکی از راه های آن دسترسی عموم به آثار گذشتگان است که از طریق تصحیح نسخ این کار امکان پذیر می شود
.کلید واژه ها : اعتضاد السلطنه ، حضرت عبدالعظیم ، ری ، قاجار ، نسخه خطی شرح حال حضرت عبدالعظیم

فهرست

صفحه	عنوان
..... ۱	مقدمه
	فصل اول :
..... ۵	۱ - ادبیات تحقیق
..... ۵	۱ - بیان مسئله
..... ۵	۱ - اهمیت و ضرورت تحقیق
..... ۶	۱ - اهداف تحقیق
..... ۶	۱ - سوالات و فرضیات
..... ۶	۱ - روش تحقیق
..... ۸	۱ - موانع و مشکلات تحقیق
..... ۸	۱ - ارزیابی منابع
	فصل دوم :
..... ۲۱	۲ - تاریخچه ها و زندگی نامه ها
..... ۲۱	۲-۱- تاریخچه ری
..... ۲۱	۲-۱-۱- موقعیت جغرافیایی

.....۲۲.....	۲-۱-۲-طبیعت
.....۲۳.....	۳-۱-۲-وجه تسمیه
.....۲۳.....	۴-۱-۲-تاریخ کهن شهر
.....۳:.....	۵-۱-۲-حوادث طبیعی
.....۳:.....	۶-۱-۲-ری در منابع و سفرنامه ها
.....۳۳.....	۷-۱-۲-آثار باستانی و تاریخی به جا مانده در ری
.....۳۴.....	۸-۱-۲-اعتقادات دینی مردم ری
.....۳۷.....	۹-۱-۲-بزرگان و دانشمندان
.....۳۸.....	۲-۲-شرح حال حضرت عبدالعظیم
.....۵۱.....	۳-۲-تاریخچه بقعه حضرت عبدالعظیم
.....۶۷.....	۴-۲-شرح زندگی امام زاده عبدالله و امام زاده حمزه
.....۷۷.....	۵-۲-زندگی نامه اعتضاد السلطنه
	فصل سوم :
.....۸۸.....	نسخه شناسی
.....۸۸.....	۱-۳-ویژگی های کلی

۲-۳- اهمیت تاریخی

..... ۹۱.....

۳-۳- ویژگی های رسم الخطی

..... ۹۳.....

۴-۳- تفاوت های نسخه اصلی با نسخه خلاصه

..... ۹۶.....

فصل چهارم :

متن نسخه

..... ۹۸.....

فصل پنجم :

تعلیقات ..... ۱۳۵.....

۱-۵- توضیحات ..... ۱۳۵.....

۲-۵- واژه نامه ها ..... ۲۲۱.....

۳-۵- فهرست اشخاص ..... ۲۲۶.....

۴-۵- فهرست احادیث ..... ۲۳۱.....

۵-۵- فهرست اشعار ..... ۲۳۲.....

۶-۵- فهرست اماکن ..... ۲۳۳.....

۷-۵- فهرست کتب ..... ۲۳۵.....

تصاویر ..... ۲۳۶.....

نتیجه گیری ۲۴۷

فهرست منابع ۲۴۸

مقدمه :

شرح حال نویسی یکی از روش های حفظ تاریخ زندگی افراد مهم و اثر گذار کشورها است . در ایران به شرح حال انبیاء و اولیاء و امامان و افراد مذهبی توجه ویژه ای شده و می شود . امام زادگان نیز جای خاصی در این گونه آثار دارند . این گونه آثار به دوران خاصی اختصاص ندارند و در همه ادوار تاریخی به زندگی نامه افراد توجه می شد. شرح حال این افراد در کتب نستابین و وفیات و تاریخی آورده شده و گاهی به طور اختصاصی نیز یک اثر به شرح زندگانی شخصی اختصاص می یابد ، مانند همین نسخه ای که به تصحیح آن پرداخته شد .

در این کار سعی در تصحیح انتقادی و توصیفی شرح زندگی حضرت عبدالعظیم شده ولی چون متن اصلی نسخه علاوه بر زندگی حضرت عبدالعظیم به امام زاده عبدالله و امام زاده حمزه نیز پرداخته ، در این جا نیز زندگی نامه خلاصه ای از این دو شخصیت نیز آورده شد . آن چه که در تصحیح این متن هدف اصلی است احیای یک نسخه خطی می باشد . اگر این نسخه ها و دست نوشته ها مورد توجه قرار نگیرند و بازنویسی و تصحیح نشوند ، چه بسا که بعد از مدتی به فراموشی سپرده شوند و مطالب آنها نیز هیچ گاه مورد استفاده قرار نگیرد ولی با تصحیح آن ها این گونه آثار زنده و قابل استفاده می شوند . در این تصحیح برای رسیدن به این هدف تلاش شده است.

این نسخه اثر اعتضادالسلطنه پسر فتحعلی شاه است که آثاری از خود به جا گذاشت . فرزندان دیگر فتحعلی شاه نیز اهل قلم و مطالعه بودند . از شاهزادگان قلم به دست این دوره می توان این افراد را معرفی کرد : سلطان احمد میرزای عضدالدوله پسر فتحعلی شاه که اثر معروف او تاریخ عضدی است . هنگامی که پدرش درگذشت ، او ده ساله بود و آن چه که اثر او را اهمیت می بخشد این است که در نوشتن کتاب تاریخ عضدی از مشهودات عینی خود بهره برده نه از مسموعات و اگر تصادفاً مسموعاتی را نقل کرده ، گوینده را نیز

معرفی نموده است و تصریح کرده که آن موضوع را از شهود مستقیم وقایع پرسیده یا شنیده است . به همین دلیل مطالب کتاب از مندرجات مورخان ایرانی و مسافران خارجی به حقیقت نزدیک تر است.[□]

محمد علی میرزا نخستین پسر فتحعلی شاه نیز اهل شعر و دانش بود . او شعر می گفت و تخلصش در شعر « دولت » بود که به دولت شاه معروف شد .

عبدالله میرزای یازدهم از دیگر شاهزادگانی است که شعر می گفته و «دارا» تخلص می کرد. محمد میرزا پسر چهاردهم فتحعلی شاه یکی دیگر از پسران فتحعلی شاه است که اهل قلم بود و تألیفاتی از خود به جا گذاشته است ، که از آثارش می توان «گلشن محمودیه » که در شرح حال پسران و دختران و نوادگان فتحعلی شاه است را نام برد و اثر دیگر او «سفینه المحمود» در شرح شعرای زمان خود از جمله فتحعلی شاه و تنی چند از پسرانش است.[□]

اعتضاد السلطنه مؤلف زندگی نامه حضرت عبدالعظیم نیز آثار گوناگونی از خود به جا گذاشته که بعضی از آنها عبارتند از : اکسیر التواریخ ، فلک السعادة ، متنبین و ...

مطالبی که در تصحیح این متن مورد توجه قرار گرفت در پنج فصل مورد بررسی و تنظیم قرار گرفت . فصل اول به ادبیات تحقیق و بررسی منابع اختصاص یافت . منابع موجود در باره تاریخ ری و زندگی حضرت عبدالعظیم و بقعه آن حضرت معرفی شدند .

فصل دوم شامل تاریخ ری که به طور خلاصه ری از باستان تا دوران اسلامی و پس از اسلام تا دوره قاجاریه بررسی شد . شرح حال کوتاه زندگی حضرت عبدالعظیم بر اساس منابع موجود آورده شد . بعد از آن تاریخچه بقعه حضرت عبدالعظیم و شرح کوتاهی از معماری و اماکن اطراف آن بیان شد . شرح زندگی اعتضاد

□ . عضدالدوله ، 1355 ، صص 2 و 3
□ . همان ، صص 218 - 222

السلطنه و معرفی آثار و موقعیت او در دربار ناصرالدین شاه نیز در این فصل مورد بررسی قرار گرفت و به شخصیت او به عنوان مؤلف اثر توجه شد. در آخر این فصل شرح خیلی کوتاه از زندگی امام زاده عبدالله و امام زاده حمزه نیز آورده شد.

مطالب فصل سوم شامل مشخصات کلی نسخه است که از نظر شکل ظاهری و خط و مشخصات صفحه مورد توجه قرار گرفت و بعد از آن اهمیت تاریخی نسخه بررسی شد و توجه به ویژگی های رسم الخطی متن مطلب دیگر است که مورد توجه قرار گرفت و در پایان فصل تفاوت های نسخه اصلی با نسخه دیگر که خلاصه تر از نسخه اصلی است بیان شد.

در فصل چهارم متن اصلی نسخه آورده شد که اصطلاحات و کلمات و وقایع تاریخی و معرفی شخصیت ها به طور خلاصه در زیر نویس توضیح داده شد.

فصل پنجم شامل تعلیقات است که توضیحات مفصل تری در باره اشخاص و اماکن و بعضی از وقایع تاریخی و اصطلاحات را شامل می شود. علاوه بر آن، واژه نامه، فهرست اعلام و احادیث نیز آورده شد و در پایان تصاویری در باره موضوع متن گنجانده شده است.

در تصحیح نسخه خطی مشکلاتی وجود دارد که یکی از آن ها تهیه نسخه است. بعد از انتخاب نسخه که خود مرحلی دارد، قدم دوم اقدام برای به دست آوردن نسخه است که تقریباً دو یا سه هفته به طول می انجامد تا کتابخانه نسخه مورد نظر را در اختیار قرار دهد، مشکل بعدی دست یافتن به کتب و منابعی است که در متن نسخه از آن ها یاد شده است و از آن جا که این منابع خود از نسخ خطی هستند، از دسترس خارجند و کتابخانه ها آن ها را راحت در اختیار قرار نمی دهند. مورد دیگر در زمینه بعضی اصطلاحات و یا اشخاصی که در متن آورده شده ولی در منابع اطلاعاتی از آن ها موجود نیست، همه این موارد باعث طولانی شدن مدت کار می شود.

در پایان از تمامی کسانی که در طول مدت انجام این پژوهش بنده را یاری کردند کمال تقدیر و تشکر را دارم ، مخصوصاً از همسر فدا کارم که همه مشکلات و سختی های دوران تحصیل را تحمّل کرد و از فرزندان عزیزم محمّد و مهدی که همه کاستی ها را پذیرفتند . همچنین از اساتید گرانقدر جناب آقای دکتر نصیری و آقای دکتر خسرو بیگی که در همه مراحل کار دلسوزانه راهنمایی کردند ، نهایت سپاس و قدردانی را دارم و برای همکار عزیزم مرحوم خانم حیاتی که در ترجمه عبارات عربی مرا یاری کردند ، از خداوند علوّ درجات را مسئلت دارم .

ربابه شفیعی

زمستان ۱۳۹۱

فصل اول

۱ - ادبیات تحقیق

۱-۱ - بیان مسئله:

یکی از منابع مهم مطالعات و پژوهش های تاریخی، نسخ خطی است. نسخ خطی باقی مانده از دسترس عموم خارج است و تنها راه استفاده از آن بازخوانی و چاپ آنها است، اما آن چیزی که در این بازخوانی ها ضرورت دارد بررسی انتقادی همراه با توضیحات و مقایسه منابع هم جوار است. در میان نسخه های خطی، نسخ خطی مربوط به دوره قاجار از نظر کثرت و تنوع بیش تر از دوره های دیگر است و ضرورت دارد که این نسخ مورد بازنگری و تصحیح قرار گیرند. از جمله موضوعات مورد توجه در نسخ خطی دوره قاجار که اندیشمندان این عصر به آن توجه کردند، مسائل فرهنگی جامعه از جمله تاریخ بقاع و شرح حال شخصیت های مذهبی و شیعی است. گذشته از اعتقادات شیعی شاهان قاجار، بقعه ی حضرت عبدالعظیم به دلیل مجاورت با پایتخت قاجاریه و سیاست قاجارها در نشان دادن تمسک خود به تشیع مورد توجه بیشتری بود. از میان نسخه های موجود این دوره، شرح حال حضرت عبدالعظیم، اثر اعتضاد السلطنه یکی از نسخ خطی ارزشمندی است که در کتابخانه مدرس عالی شهید مطهری (سپهسالار) باقی مانده و تاکنون به چاپ نرسیده است و در این کار تلاش بر این است که این اثر به شکل قابل استفاده درآید.

۱-۲ - اهمیت و ضرورت تحقیق:

با گذشت زمان متون و آثار مکتوب هر دوره نسبت به دوران جدیدتر، ناآشنا به نظر می رسند، زیرا در هر دوره از ادبیات و اصطلاحات و کلمات رایج در همان زمان استفاده می شود که برای نسل های آینده شاید قابل استفاده نباشد و یا اصلاً برخی از کلمات و اصطلاحات نامفهوم باشند. اگر متون مربوط به زمان های گذشته

بازخوانی، بازنویسی و تصحیح نشوند، ارتباط بین نسل های گذشته و نسل حاضر قطع می شود و این آثار کم کم به فراموشی سپرده شده و غیر قابل استفاده می شوند. برای حفظ این ارتباط لازم و ضروری به نظر می رسد که نسخ خطی دوران گذشته تصحیح شوند تا مورد استفاده نسل های آینده نیز قرار گیرند. از آن جایی که نسخه مورد نظر تاکنون مورد بازخوانی و تصحیح قرار نگرفته است برای قابل استفاده شدن و در دسترس محققان و پژوهشگران قرار گرفتن لازم است کار تصحیح درباره آن انجام پذیرد، مخصوصاً که موضوع متن درباره تاریخ تشیع و یک شخصیت مهم مذهبی است اهمیت و ضرورت تصحیح آن بیشتر احساس می شود.

۱-۳- اهداف تحقیق:

تبدیل یک منبع غیر قابل استفاده به منبع قابل استفاده یکی از اهداف مهم این کار است. از آن جایی که متون خطی در شرایط خاصی نگه داری می شوند و کتابخانه ها عموماً به دلیل ارزش این نسخه ها از در اختیار قرار دادن آن ها برای اکثر مراجعین خودداری می کنند یکی از راه های قابل استفاده عموم قرار گرفتن آن تصحیح این گونه متون است که از این طریق می تواند به عنوان یک منبع همگانی مورد استفاده قرار گیرد و از انزوا خارج شود و درواقع احیا می شود و پژوهشگران و محققان نیز می توانند از آن بهره گیرند.

۱-۴- سوالات و فرضیات:

در این پایان نامه به تصحیح و بررسی انتقادی نسخه در قالب یک پژوهش تاریخی پرداخته شد، بر همین اساس و به دلیل نوع کار، این پژوهش فاقد سؤال و فرضیه است.

۱-۵- روش تحقیق:

روش تحقیق توصیفی و انتقادی در حوزه مطالعات تاریخی است. برای تصحیح یک نسخه لازم است

سه مرحله کار صورت پذیرد :

الف (مرحله شناخت توصیفی نسخه .

ب (مرحله شناخت تاریخی نسخه .

ج (مرحله شناخت تطبیقی نسخه .

در مرحله اول ، نسخه یا نسخه هایی که از یک کتاب موجود است مورد بررسی ظاهری قرار می گیرد .
در این جا به عباراتی که در ظاهر[□] و ترقیمه[□] نسخه وجود دارد ، نوع خط ، تعداد بیت ها و سطور اوراق، آرایش و تزئینات ، ورکابه ها[□] با متن کتاب تطبیق داده شده و هر یک از مشخصات یادداشت می شوند[□].

مرحله دوم نسخه شناسی، شناخت تاریخ کتابت نسخه است . این تاریخ از ترقیمه ها بدست می آید .
اگر نسخه ای فاقد ترقیمه باشد از روی نوع کاغذ ، خط شناس ، مهرهایی که در آغاز و انجام کار وجود دارد یا از روی وقف نامه ها می توان به تاریخ آن پی برد[□].

مرحله سوم کار شناخت تطبیقی است . این مرحله زمانی کاربرد دارد که از یک کتاب چند نسخه در دست باشد که مصحح پس از بررسی همه نسخه ها به نقاط اشتراک و تفاوت آنها پی می برد و در این جا مصحح می تواند نسخه های معتبر را از نا معتبر شناسایی کند . تصحیح نسخه شرح حال حضرت عبدالعظیم شامل این مرحله نشده است زیرا فقط یک نسخه از کتاب موجود است . در این مرحله معتبرترین نسخه ، نسخه مادر شناخته می شود و نسخه های دیگر ، نسخه بدل نامیده می شوند[□].

□ . پشت نخستین برگ از نسخه خطی
□ . عبارت پایانی نسخه که کاتب پس از دعا و صلوات از زمان و مکان کتابت و نام خود یاد می کند .
□ . اولین کلمه از نخستین سطر صفحه سمت چپ را گویند .
□ . مایل هروی ، 1369 : ص 175
□ . همان ، صص 180 و 181
□ . همان ، ص 190

کار دیگری که در تصحیح نسخ خطی انجام می‌گیرد، بررسی انتقادی متن نسخه است که شامل نقد داخلی و نقد خارجی می‌شود. نقد داخلی یک اثر یعنی اطلاعاتی که از مندرجات کتاب در باره مؤلف و احوال و آثارش به دست می‌آید.

در نقد خارجی به شرح احوال مؤلف، مجموع آثار و اخبار او پرداخته می‌شود. علاوه بر این موارد در بررسی انتقادی تا آن جا که ممکن است مصحح در بخشی به نام تعلیقات اگر در خارج از متن باشد و یا حواشی اگر به صورت زیر نویس باشد به توضیح در باره اصطلاحات، شخصیت‌ها، کتب و ... می‌پردازد.

کار دیگر تهیه فهرست‌ها است که بخشی از کار تصحیح را شامل می‌شود. فهرست‌ها با توجه به متن کتب با هم متفاوت هستند ولی فهرست‌هایی را که می‌توان به طور مشترک برای متون استفاده کرد عبارتند از: فهرست آیات قرآنی، فهرست احادیث، فهرست بیت‌ها و مصراع‌ها، فهرست لغات و ترکیبات و فهرست اعلام[□].

۱- ۶- موانع و مشکلات تحقیق:

یکی از مشکلات مربوط به تهیه نسخه خطی است. برای انتخاب متن مورد نظر و برای بررسی متون مختلف در بعضی از کتابخانه‌ها محدودیت‌هایی وجود دارد. مثلاً کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در یک روز فقط سه نسخه در اختیار قرار می‌دهد تا از بین آنها پژوهشگر یکی را انتخاب کند و اگر آن متن اسکن نشده باشد، محدودیت‌ها و مراقبت‌ها بیشتر می‌شود. مشکل بعدی در حین کار این بود که بسیاری از منابع و کتبی که در شرح حال حضرت عبدالعظیم به عنوان منبع مورد استفاده اعتضادالسلطنه از آنها نام برده شد نیز جزء آن دسته از کتبی هستند که از مخزن خارج نمی‌شوند و در اختیار قرار نمی‌گیرند، مخصوصاً که اگر نسخه اسکن

□. مایل هروی، صص 347 - 356

شده آن نیز در کتابخانه موجود نباشد مشکل بیشتر می شود که این مسئله در کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم وجود داشت و این مشکلات به خاطر اهمیت حفظ نسخ خطی است.

۱-۷- ارزیابی منابع

به منظور تصحیح انتقادی و توصیفی نسخه خطی زندگی نامه حضرت عبدالعظیم منابع مختلفی مورد بررسی و جستجو قرار گرفت. این منابع را به دو دسته کلی می توان تقسیم کرد.

الف (منابع تاریخ ری .

ب) منابع در باره زندگانی حضرت عبدالعظیم و بقعه آن حضرت .

محوری ترین منبعی که در این بررسی مورد توجه قرار گرفته است نسخه خطی مادر و نسخه خلاصه شده آن است که در فصل چهارم آورده می شود. در اینجا سایر منابع و پژوهش هایی که وجود دارند و تعدادی از آنها که مورد استفاده قرار گرفت به طور خلاصه معرفی و بررسی می شوند . منابع موجود در باره تاریخ ری خود به چند دسته تقسیم می شوند که عبارتند از :

۱ - تاریخ های محلی ری : دو منبع کهن در باره ری وجود داشت که متأسفانه نسخه آنها موجود نیست و در کتب دیگر از آن ها ذکر شده است. یکی از آن ها کتاب « اخبار ری » اثر ابوسعید منصور بن حسین آبی متوفای ۴۲۲ . ق ، وزیر دانشمند « مجدالدوله رستم بن فخرالدوله دیلمی » (بویه) است که در دوران وزارت خود دست به تألیف نخستین کتاب در باره ری زد و آن را اخبار ری نامید . این کتاب در باره تاریخ ری بود و در اواخر قرن چهارم به دستور مجدالدوله دیلمی تألیف یافت و نویسندگانی چون رافعی در « التدوین فی التاريخ القزوين » ، حافظ ابرو در « مجمع التواریخ سلطانی » و فصیحی در « مجمع التواریخ » از آن بهره گرفتند

. یاقوت حموی نیز بارها از کتاب اخبار ری در «معجم البلدان» بهره برد و می توان گفت این کتاب تا قرن هشتم موجود بود^{□□}.

دومین کتابی که در باره ری نوشته شده بود و اکنون نسخه ای از آن در دست نیست «تاریخ الری» اثر منتخب الدین رازی متوفای ۵۸۵ ق. بود. دو قرن پس از تألیف اخبار ری «ابوالحسن علی بن عبدالله بن حسن بن حسین» مشهور به «شیخ منتخب الدین» رازی به تألیف این کتاب پرداخت و از کتاب ابوسعید آبی بهره فراوانی گرفت. این کتاب در واقع به تکمیل کتاب اخلاص ری پرداخت. منتخب الدین رازی از شاگردان طبرسی، ابوالفتح رازی، سید مرتضی رازی و سید فضل الله راوندی بود^{□□}.

۲- متون جغرافیایی: یکی از منابع مهم دست یافتن به اطلاعات مربوط به شهرهای کهن و قدیمی، متون جغرافیایی باقی مانده است که امروزه از آن ها به عنوان جغرافیای تاریخی یاد می شود. از آن جا که ری نیز یک شهر کهن و تاریخی است در بسیاری از متون جغرافیایی این شهر معرفی شده است. مؤلفان این دسته از آثار ضمن بررسی حدود و ثغور شهرها، وضعیت آب و هوایی و شرایط اقلیمی آن ها را نیز معرفی کردند و به معرفی بناها و وضعیت جمعیتی آن نیز پرداختند.

جغرافی دانان معروف دوران اسلامی در آثار خود ضمن معرفی شهرهای مختلف از ری نیز یاد کرده اند. آثاری که در این زمینه می توان یاد کرد عبارتند از: المسالک و الممالک تألیف ابن خرداد به (متوفی ۳۰۰ ق) که این کتاب در زمره کتاب های مهم مربوط به امور مالی است. مؤلف با ذکر وضعیت هر منطقه، آگاهیهای بسیاری از مالیات ها و خراج آن محل ارائه می دهد. در برخی از موارد حتی میزان درآمدهای دولتی هر منطقه نیز بیان می شود.

□□ . قائدان و میریان ، 1373 : صص 19 - 20
□□ . همان ، ص 37

کتاب حدود العالم من المشرق الی المغرب که مؤلف آن ناشناخته است در سال ۳۷۲ ق تألیف شد. در

این اثر ارزشمند، مؤلف به شرح ممالک اسلامی، توجه بیشتری نسبت به سایر کشورها کرد، و به همین دلیل بیشتر به خراسان و سرزمین های اطراف آن پرداخته است. مؤلف علاوه بر توصیف نواحی و شهرها، در رابطه با مسائل بازرگانی، مراکز تجاری و مالیاتی را معرفی می کند. همچنین راهها و انبارهای مهم اموال، مقادیر طلا، نقره و سنگ های قیمتی و پول و بسیاری از نکات جالب تاریخ اقتصادی ممالک اسلامی در این اثر آمده است.^{□□}

اثر دیگر در این زمینه جغرافیای مفصل ایران است که مؤلف آن حافظ ابرو است. شهاب الدین عبدالله بن عبدالرشید معروف به حافظ ابرو، یکی از مورخان نامی دوره تیموری است که در سال ۸۳۳ ق. در هرات متولد شد. جغرافیای مفصل ایران یکی از آثار اوست و این مؤلف آثار زیادی از خود به جا گذاشت. این کتاب در دو مجلد نگاشته شد و حاوی مطالب فراوان جغرافیایی است. در جلد اول به شرح دریاها و رودها و کوهها می پردازد و پس از ذکر اوضاع طبیعی به شرح حال حکام و سلاطین فارس و کرمان نیز پرداخته است و در جلد دوم به اوضاع خراسان و حکام و سلاطین آن، از آغاز فتوحات اسلام تا دوران سلطنت امیر تیمور و حوادث دوران شاهرخ میرزا پرداخته است.^{□□}

کتاب دیگر در زمینه جغرافیایی نزهة القلوب اثر حمدالله مستوفی است. حمدالله بن ابوبکر مستوفی قزوینی (۷۵۰-۶۸۰ ق) شاعر و مورخ و جغرافی دان ایران در قرن هشتم هجری است که کتاب نزهة القلوب را در سال ۷۴۰ ق. تألیف کرد. این کتاب شامل یک مقدمه و سه مقاله و یک خاتمه است. مقدمه کتاب حاوی مطالبی درباره انسان و حیوانات و نباتات و جمادات است. با ارزشترین بخش آن، قسمت سوم است که حاوی جغرافیای مفصل ایران و قلمرو ایلخانان مغول است. پایان کتاب شامل شرح عجایب جهان به ویژه ایران است.^{□□}

□□ . ورهرام، 1371: 20 و 21
□□ . بیات، 1363: ج 1 / ص 149 و 150
□□ . همان، ص 155 و 156

در این پژوهش از این کتب به عنوان منبع شناسایی جایها و شهرها استفاده شده است و اطلاعاتی پیرامون شهرهای قدیمی از آن ها استخراج شد.

۳- منابع تاریخی که در ارتباط با ری مطلب دارند: درباره ری به جزء کتب تاریخ های محلی و کتب جغرافیایی، در تاریخ های عمومی نیز مطالبی آمده است که در این جا به معرفی برخی از این آثار می پردازیم. اخبار الطوال تألیف ابوحنیفه احمد بن داود دینوری (متوفی ۲۹۰ ق) است که حاوی احوال اجتماعی و سیاسی ایران، به ویژه در اوایل قرن سوم ق. است. دینوری خود شاهد بسیاری از مطالب مکتوب خویش بوده است و این امر به اهمیت کتاب می افزاید. اخبار الطوال در رابطه با سازمان ها و تشکیلات قرون نخستین اسلامی است، مخصوصاً تقسیمات کشوری را به خوبی شرح می دهد.

تاریخ طبری که نام کامل آن «تاریخ الرسل و الملوک» اثر محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ ق) است. در این اثر که به صورت یک کتاب تاریخ عمومی است در جلد مربوط به ایران در زمان ساسانیان و در مبحث مربوط به تاریخ خلفا و مسائل دارالخلافه، بسیاری از نکات تاریخ سیاسی ایران در دوران خلفا روشن می شود.^{□□}

کتاب دیگر المآثر و الآثار اثر محمد خان اعتمادالسلطنه است. این کتاب به مناسبت چهلمین سال سلطنت ناصرالین شاه نوشته شد. اعتمادالسلطنه اثر خود را با تکیه بر منابعی مانند روزنامه های دولتی، گزارش های دوایر دولتی، دفاتر و کتابچه های فردی دربار و اطلاعات اشخاص مؤثر نوشته است. هم چنین مطالبی به سیاق، راجع به جمع و خرج مملکت دارد.^{□□} با توجه به اهمیت ری در دوران قاجار بخشی از اطلاعات کتب درباره ری است.

□□ . ورهرام، صص 16 و 17
□□ . همان، صص 128